

PROCEDEE MAI VECHI UTILIZATE ÎN RESTAURAREA CERAMICII ARHEOLOGICE

RODICA ANTONESCU – restaurator grafică artistică
RODICA MUNTEANU – restaurator ceramică arheologică

INTRODUCERE

Prezentarea de față este rezultatul unei colaborari insolite dintre două restauratoare cu specializări extrem de diferite: ceramica arheologică și grafica artistică. Acest demers vizează evoluția istorică a profesiei, și din acest motiv vom încerca să urmărim în principal scopul declarat, cel al analizării cu obiectivitate a elementelor componente ale unei evoluții ce se află încă în plină desfășurare, situându-ne astfel în cadrul perfect delimitat al eticii. Prin această prezentare dorim să facem re-accesibile metode și materiale deja scoase din uz, dar care, fiindcă au fost utilizate curent pentru o perioadă destul de mare de timp și au operat asupra unui volum imens de piese ceramice, pot fi utile oricărei reluări, re-restaurării impuse de necesități stringente de salvare a unor piese.

Momentul istoric la care ne vom referi este începutul anilor șaptezeci, însă acesta este rezultatul unei acumulări imediat anterioare, cuprinsă aproximativ între anii 1947-1969, și se situează în etapa premergătoare organizării operate de legea 63/1974. Locul de referință este constituit de laboratorul de specialitate al Institutului de Arheologie din București, așadar o instituție de nivel național, ale cărei mijloace de preservare a inventarelor rezultate în urma excavațiilor științifice se făceau (probabil) după cele mai noi standarde, fiind așadar de o impecabilă probitate profesională.

De asemenea, trebuie spus că, în general și sub raport profesional, atelierul de specialitate al Institutului de Arheologie se afla în deplină concordanță majoritatea atelierelor de restaurare din muzeele și colecțiile din țară (și chiar străinătate - cu unele amendamente, bineînțeles).

Prin acest demers, dorim să furnizăm viitorilor restauratori două importante instrumente de lucru. Unul dintre acestea este furnizarea informațiilor cu privire la setul de metode și materiale cu care s-a operat în acest răstimp, considerând că prin cunoașterea acestora, tinerii restauratori vor fi scutiți de laborioase căutări de soluții pentru a găsi o modalitate de a interveni asupra unor piese restaurate în acea perioadă. Celălalt instrument vizat este o “busolă de timp”, și vizează înarmarea viitorilor restauratori cu o modalitate de orientare printre numeroase “rețete” de lucru. Astfel, printr-o multiplă raportare, pot fi cercetate atât metodele recente și recomandate actualmente, cât și cele deja scoase din uz, confruntându-se prezentul și trecutul în vederea constituirii unui viitor mai solid fundamentat teoretic și practic, ceea ce poate conferi o mai mare siguranță intervențiilor. În acest fel dorim să facem o atenționare asupra faptului că întotdeauna ne aflăm într-o anumită

etapă a evoluției metodelor de restaurare, care se bazează pe procese complexe de aprofundare continuă a cunoștințelor de specialitate și a observării permanente a impactului pe care fiecare intervenție a putut să o producă asupra piesei restaurate. Considerăm, sub acest aspect, ca nepotrivite aprecierile de tipul: “intervenție mai veche și necorespunzătoare”, întrucât acele procedee sunt expresia mentalității și a nivelului de cunoștințe specifice momentului în care au fost aplicate, deci nu se pune problema condamnării, ci a înțelegerii exacte a fenomenului și a evitării reluării acelor procedee, sau elemente ale unor procedee, care s-au dovedit ulterior nocive.

PROCEDEE ȘI MATERIALE UTILIZATE

Începuturile în profesiune ale doamnei Rodica Munteanu au debutat abrupt¹, în anul 1971, la Institutul de Arheologie din București, unde un grup restrâns de restauratori (doi specializați pe metale și trei pe ceramică) se aflau “în slujba” a peste treizeci (!!!) de arheologi care aveau deschise șantiere de săpături în toată țara. Volumul de lucru era imens iar dotările specifice erau foarte slabe, cu investiții materiale foarte mici. Asupra acestei perioade vom insistă cu precădere în cele ce urmează. Imediat după angajare, din primele zile, i-a fost făcută o instruire sumară asupra a CE și CUM, trecându-se direct la treabă sub îndrumarea doamnei Georgeta Palade. A fost așadar un fel de primă calificare directă, la locul de muncă.²

Fiindcă volumul de muncă era copleșitor, modalitățile de abordare ale acestuia au fost adaptate cerințelor de viteză de prelucrare, pentru a furniza cât mai grabnic către arheologi piesele reîntregite, în vederea întocmirii rapoartelor de săpături. În aceste condiții, și din perspectiva celor afirmate mai sus, considerăm ca nepotrivită și lipsită de profesionalism, evidențierea aici a lipsurilor acestui set de procedee de intervenție. Pe de altă parte, trebuie subliniat că, prin utilizarea acestor modalități au fost restaurate și conservate mii de piese (atât în cadrul Institutului de Arheologie cât și în majoritatea muzeelor și colecțiilor de atunci).

Așadar, “fluxul” curent al unei restaurări era compus dintr-o curățire a fragmentelor, o clasare a elementelor ce puteau compune un întreg, asamblarea “cioburilor”, completarea lacunelor și finisarea întregului vas. Operațiile decurgeau astfel:

- Curățirile se făceau prin imersie directă în apă și prin prelucrarea mecanică a depunerilor aderente. (Clătirile cu apă distilată au fost excluse, din lipsă de timp și

¹ Poate părea amuzantă, astăzi, menționarea a chiar PRIMEI lucrări, ce a constat în asamblarea unui chiup de mari dimensiuni, ale cărui fragmente au de obicei o anumită grosime și greutate, ceea ce a făcut ca intervenția să apară deosebit de dificilă.

² După 1974, ca urmare a legii nr. 63, “a Patrimoniului,” au fost organizate primele cursuri ale Centrului de Perfecționare de pe lângă CCES (Actualul Minister al Culturii și Cultelor), astfel încât a devenit accesibilă o gamă destul de largă de noțiuni teoretice de strictă necesitate, vitale pentru o evoluție corectă în acest domeniu. Stagiile practice de la muzeele naționale de Artă și de Istorie din București au prilejuit confruntarea metodelor utilizate până atunci cu altele mai noi, intrate în uzul curent al acelor laboratoare prin scurtele dar deosebit de utilele specializări din străinătate ale unora dintre restauratorii acestor mari muzee, ca și prin “importul” de literatură de specialitate.

aparatură) Uneori, piese și fragmente ceramice erau supuse unor curățiri suplimentare cu soluții de acid citric.

- Asamblările fragmentelor care puteau alcătui un întreg coerent se făceau cu ajutorului celuloizului, prin ardere. Prepararea adezivului se făcea prin curățirea stratului de gelatină de pe peliculele casate de la Studioul Buftea și amestecarea filmului astfel obținut cu acetonă. Pe rosturi era aplicată această soluție, se făcea montarea, prin alipirea foarte strânsă a fragmentelor, după care se dădea foc direct lipiturii. Prin aceasta avea loc o uscare aproape instantanee și se făcea o priză imediată a fragmentelor.

- Completările de lacune se făceau cu ipsos, pe amprentă de ceară. Datorită timpului extrem de scurt avut la dispoziție nu se mai făceau consolidări ale elementelor componente, prin armături sau alte măsuri speciale.

- Finisarea pieselor se făcea prin evidențierea cu alb de zinc (aplicat prin pensulare) a completărilor.

- Fotografierea pieselor avea loc la final, fiind utilizată exclusiv de arheolog, pentru publicarea rezultatelor excavației. Din cele prezentate mai sus, rezultă o metodă destul de simplă și rapidă de lucru. Ea a fost aplicată de doamna Rodica Munteanu până în 1986.³ Abia după această dată, prin înscrierea la cursurile teoretice și stagiile de practică organizate de Centrul de Perfecționare, au devenit accesibile alte metode, (mai lente poate, dar probabil mai puțin solicitante pentru piesele restaurate).

SURSELE DOCUMENTARE ALE PERIOADEI

O analiză a acestei perioade sub aspect documentar, relevă o interesantă confruntare de idei. Până la apariția Legii 63/74 și afirmarea unor orientări de inspirație occidentală (furnizate de instituții internaționale aflate sub tutela UNESCO), putem decela următoarele etape:

1. Influența școlii sovietice, prin specializări ale unor restauratori în marile laboratoare ale Moscovei sau Leningradului (Petersburg) și prin importul de literatură de specialitate. Sub acest aspect trebuie menționată autoritatea lui M. V. Farmakovski, a cărui “Conservare și restaurare a colecțiilor de muzeu” apărută la Leningrad încă din 1947, a fost tradusă în românește sub egida Ministerului Culturii în anul 1954. În secțiunea dedicată restaurării pieselor compuse din materiale anorganice (piatră, ceramică, metale) se face o amplă trecere în revistă a problematicii specifice pieselor provenite din săpături arheologice, insistându-se asupra necesității efectuării unor teste preliminare. Un exemplu în acest sens este verificarea rezistenței la apă a fragmentelor ceramice,⁴ în vederea luării unei decizii adecvate privind spălarea acelor fragmente. Acest aspect este considerat esențial pentru înlăturarea sărurilor din soluri, impregnate de-a lungul timpului, în bucățile de vase ce urmează a fi restaurate. Autorul deosebește două situații de curățire cu ajutorul unui lichid (prin imersare în apă și prin utilizarea alcoolului metilic), și atrage atenția asupra unor “straturi insolubile” (carbonat de calciu, gips,

³ În 1975, d-na R. Munteanu s-a transferat la “Muzeul de Istorie al Orașului București”, actualul Muzeu al Municipiului, unde a continuat să lucreze cu ajutorul aceluiași metode, până în 1986, așa cum arătam mai sus.

⁴ M.V. Farmakovski – CONSERVAREA ȘI RESTAURAREA COLECȚIILOR DE MUZEU, *traducere din limba rusă*, Material pentru uz intern, București, 1954, p. 46

silice, argilă, etc.). Pentru acestea de pe urmă recomandă, fie o soluție de acid clorhidric de 2-3% în apă și frecarea cu o “perie de iarbă” (pentru carbonatul de calciu), fie o încălzire până la 180-200° C și înlăturarea prafului rezultat prin periere (în cazul gipsului), fie non-intervenția în cazul silicei, considerată foarte greu de înlăturat dar și ne-nocivă⁵. În ceea ce privește “înclieirea” părților componente, sunt recomandate mijloacele curente utilizate în cazul pietrei (“clei gelatinos” tratat cu formalină, chitul de ouă și cazeina) dar și o metodă mai puțin dură (cea a chitului de gips cu clei lichid de tâmplărie)⁶ Față de aceste metode, oarecum curente la acea vreme, mai este recomandat și procedeul de consolidare și asamblare cu ajutorul unui adeziv pe bază de celuloid, menționat la pagina 42 și 43 a sus citatei ediții românești: “Există diferitele forme de preparate de celuloză gata. Cel mai simplu și mai ușor de găsit este pelicula cinematografică. Această peliculă este unul dintre preparatele celulozei (acetil), care are proprietatea de a fi puțin inflamabilă, sau aproape complet neinflamabilă... Înainte de toate, pelicula cinematografică trebuie curățată de stratul fotografic. Pentru aceasta, se ia o soluție de 5% de sodă obișnuită, adică comestibilă și în care se fierbe pelicula. După aceea, se spală în apă obișnuită pentru a îndepărta leșia. Se obține o peliculă curată, perfect transparentă. Apoi pelicula se dizolvă ușor în acetonă. Se face o soluție de 2 sau 3% și cu această soluție se îmbibă obiectul...”⁷ După cum rezultă din citatul de mai sus nu este menționată arderea ca procedură de uscare și priză rapidă. Completarea lacunelor poate urma câteva căi, înre care amintim folosirea “gipsului obișnuit” (2:1), a chitului de ghips (apă și dextrină), dar și a chitului de ou cu var pentru lacunele de mici dimensiuni. Referitor la acestea de pe urmă, este interesantă menționarea utilizării de cărămidă pisată sau “vopsea minerală uscată” (aşadar un pigmet). Pentru lacunele de dimensiuni mai mari este recomandată utilizarea unui suport din plastilină, “lut obișnuit” sau hârtie mai rezistentă, peste care poate fi turnat ipsosul, lăsat apoi să se întărească liber după circa 10-15 minute.⁸

2. Influența școlii engleze (și nord-americane) prin autoritatea de aproape o jumătate de secol a lui H. J. Plenderleith. Prima ediție a lucrării “The Conservation of Antiquities and Works of Art” datează din 1956. Prezența volumului în bibliotecile muzeale românești datează cam de la sfârșitul anilor cincizeci, însă textul devine larg accesibil și are impactul binecunoscut abia după apariția seturilor de traduceri dactilografiate, comandate unor firme specializate. Textul englez referitor la ceramică este structurat după problematica specifică restaurării acesteia (făcându-se o distincție clară între ceramica glazurată și cea neglazurată). În cazul vaselor fără glazură sunt menționate câteva precauții speciale și chiar interdicții (de exemplu spălarea urmelor de mâncare, semințe, etc, ce pot aduce informații deosebit de utile cercetării arheologice). Sunt menționate mai multe produse speciale destinate utilizării în restaurare și fabricate de o industrie deja specializată. Astfel, pentru spălări este indicat un “*peptizing agent*” denumit Teepol. Pentru depunerile de var sau cretă sunt luate în considerație înmuierile într-o soluție de acid clorhidric, cu specificarea riscurilor în cazul unor vase arse la o temperatură inferioară. Apa este recomandată explicit doar în cazul în care vasul nu a fost anterior consolidat

⁵ Idem – p. 47

⁶ Ibidem

⁷ Idem, p. 42-43

⁸ Idem, p. 47

cu nitroceluloză⁹ (prin combinare cu acetonă și amilacetat, procedură utilizată în cazul acelor *ostraka* unde există o relativă lipsă de aderență a cernelii de carbon pe suprafața ceramică). În cazul ceramicii glazurate este recomandată eliminarea sărurilor cu apă și alcool prin aplicarea a *“the paper pulp technique”*¹⁰. În ceea ce privește reasamblarea fragmentelor, Plenderleith face distincția între consolidarea elementelor componente fragilizate (prin impregnare cu lacuri sintetice ce conțin polivinilacetat sau polivinilacrilat), lucru posibil de aplicat și prin vacuumare¹¹, și asamblarea părților componente ale vasului, în care caz este recomandat din nou un produs industrial, denumit Durofix. Alături de acesta, sunt menționate niște alternative, utilizabile în funcție de anumite probleme speciale ale vasului ce trebuie restaurat. Astfel, pentru lucrări de mari dimensiuni este recomandat *“retarded plaster”*, denumit și *“whiteglue”* (un clei fierbinte la care se adaugă ipsos). Pentru vase de culoare închisă sunt recomandate asamblările cu shellac (dizolvat sau sub formă de fulgi, aplicabil cu ajutorul unei flăcări de mici dimensiuni). Pentru *“permanent joins”* este citat un adeziv pe bază de rășină epoxidică, Aralditul (numerele 101 și 185) așadar un nou produs al industriei specializate, cu o gamă deja diversificată de subdiviziuni.¹² Așa cum se poate constata din această prezentare, lipsește procedeul de asamblare cu ajutorul celulozoidului. Completarea lacunelor se face tot prin utilizarea plastilinei și prin turnarea unui gips moale. Însă, pentru anumite lucrări este recomandat *“coarse baked plaster of Paris”* (gips “copt”) sau chiar a unui *“boiled plaster”* (gips “fier”). În plus, Plenderleith recomandă utilizarea unui pigment (sub formă de praf) pentru a colora gipsul de completare, prin adăugarea acestuia înainte de înmuiere.¹³ 3. Cea de-a treia sursă bibliografică a perioadei analizate aici este un produs românesc, o încercare de strângere laolaltă a mai multor elemente disparate, o primă sinteză de largă utilitate, (chiar dacă fundamentarea teoretică și practică se află în numeroase studii, comunicate de revistele de specialitate ale marilor laboratoare ale lumii). Ne referim aici la binecunoscuta lucrare a lui Mihail Mihalcu “Conservarea obiectelor de artă și a monumentelor istorice” Spre deosebire de lucrările precedente, structurarea întregului volum este făcută în funcție de operații și nu după materialele suport ale obiectelor culturale. Astfel încât nu ne vom afla în fața unui capitol dedicat ceramicii, ci vom extrage din diferite locuri elementele componente ale acestei specialități. De exemplu, sunt abordate cu deosebită atenție procesul de curățire și efectele produșilor tensioactivi, ceea ce devine activabil și în cazul ceramicii. În plus, este citată curățirea uscată¹⁴ (prin periere, “a materialelor anorganice”), iar spălarea recomandată este cea cu apă distilată, deși este menționată și imersarea într-o soluție de acid clorhidric diluat¹⁵ Autorul se situează pe o poziție critică, menționând vechi procedee, precum curățirea cu cazeină sau cu hidroxid de calciu pe care *“le privim astăzi cu neîncredere”*¹⁶. Pentru consolidarea fragmentelor sunt indicate o serie întregă

⁹ H. J. Plenderleith – THE CONSERVATION OF ANTIQUITIES AND WORKS OF ART, *Treatment, Repair, and Restoration*, London, Oxford University Press, New York, Toronto, first edition 1956, reprinted 1957, p. 328.

¹⁰ Ibidem

¹¹ Idem, p. 329

¹² Idem, p. 330

¹³ Idem, p. 331

¹⁴ Mihail Mihalcu – CONSERVAREA OBIECTELOR DE ARTĂ ȘI A MONUMENTELOR ISTORICE, ed. Științifică, București, 1970, p. 140

¹⁵ Idem, p. 144

¹⁶ Idem, p. 142

de procedee, fiind menționat chiar unul dintre cele mai noi pentru acea vreme, cel al utilizării razele gamma pentru întărirea rășinilor de impregnare¹⁷. În același timp însă, consolidările recomandate pentru piese fragile aduc în discuție impregnarea cu acetatul de celuloză¹⁸, și este citat din abundență Plenderleith cu privire la: "o soluție de nitroceluloză "solvită" "în părți egale de acetat de amidon și celuloză, "colle blanche" sau soluție alcoolică de "gomme-laque"¹⁹" fiind reluată recomandarea acestuia cu privire la Araldit 101²⁰. Este interesant de semnalat că întreaga lucrare, structurată, așa cum arătam mai sus, pe capitole ce tratează diferite operații, conține și un capitol special (al VI-lea!) intitulat RESTAURAREA, a cărei definiție este: "un minim de intervenție tehnică prin care se acoperă urmele lăsate de timp asupra obiectelor de artă sau asupra monumentelor"²¹.

Așadar și din această prezentare lipsește procedeul de asamblare cu ajutorul celulozului.

Putem constata în urma analizelor de texte de specialitate disponibile la acea vreme că foarte multe dintre elementele de tratament specifice ceramicii arheologice se regăsesc, parțial în lucrările analizate aici. Utilizarea acidului citric în locul celui clorhidric poate fi o variantă locală, aplicată din motive "tehnice". Însa, procedeul de asamblare (prin ardere a celulozului) relatat de doamna Rodica Munteanu, ca fiind curent în laboratorul Institutului de Arheologie, nu se regăsește în totalitate nici într-un tratat de specialitate. Cu toate acestea este evident că ne aflăm în fața unei adaptări forțate de necesitățile de a răspunde cerințelor enorme de lucru din acel loc. Din acest motiv am considerat că este important ca acest "secret de atelier" să devină cunoscut, pentru a preveni eventuale degradări ale unor piese, în momentul apariției unei nevoi de re-restaurare. De asemenea credem că ar fi utilă o revizuire a unora dintre piesele restaurate în acea perioadă, pentru a evalua impactul acestui procedeu și a clarifica unele situații de incompatibilitate. Pe de altă parte, nu este deloc exclus ca elemente ale acestui procedeu, exceptând bineînțeles utilizarea unor substanțe nocive, să poată fi reluat sub o formă controlată și cu rezultate remarcabile.

Contribuții:

Rodica Munteanu – prezentare critică a metodelor de intervenție, a procedeelelor și materialelor utilizate.

Rodica Antonescu – organizarea materialului documentar, tehnoredactare text, susținere teoretică.

Older Techniques in Restoring Archaeological Ceramics

SUMMARY

The present paper refers to older ceramics preservation and restoration methods. These techniques may still be of use to young restorers, offering them well established solutions. (R.A.).

¹⁷ Idem, p. 106

¹⁸ Idem, p. 186

¹⁹ Idem, p. 186

²⁰ Idem, p. 187

²¹ Idem, p. 184